

Bedîu'z-Zamân El-Hemezânî ve Makâmeleri

Prof. Dr. Rahmi Er

HECE

inceleme

Rahmi Er: 1959'da Kastamonu'da doğdu. 1981'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatını bitirdi. 1982'de araştırma görevlisi olarak girdiği aynı birimde 1997'de profesörlüğe yükselen Rahmi Er, aynı fakültede 2002-2007 yılları arası dekan yardımcılığı, 2010-2013 yılları arasında da dekanlık görevlerini yürüttü. Modern Arap edebiyatı, özellikle de Mısır edebiyatı üzerine yoğunlaşan Profesör Er'in, makale ve kitap formunda yayımlanmış çok sayıda bilimsel çalışmasının yanı sıra, başta Arap edebiyatından olmak üzere yabancı edebiyatlardan yaptığı çeşitli şiir, öykü ve roman çevirileri bulunmaktadır. 2015'te Yükseköğretim Kurulu (YÖK) üyeliğine atanan Prof. Er, Şubat 2018'den itibaren YÖK Başkanvekili olarak görev yapmaktadır.

**BEDÎU'Z-ZAMÂN
EL-HEMEZÂNÎ VE
MAKÂMELERİ**

Rahmi Er

Hece Yayınları: 583

İnceleme

©Hece Yayınları

Birinci Basım

Ekim 2020

Kapak Tasarımı

www.sarakusta.com.tr

Teknik Hazırlık

www.hece.com.tr

ISBN: 978-605-7547-72-9

Baskı

Emsal Matbaa Tanıtım Hizmetleri San. ve Ltd. Şti.

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara Yazışma: P.K. 79 Yenışehir/

Ankara T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14

e-posta: hece@hece.com.tr

Sertifika No: 17672

İÇİNDEKİLER

Önsöz /	7
Kısaltmalar /	9
Giriş /	11

BİRİNCİ BÖLÜM: BEDÎ U'Z-ZAMÂN EL-HEMEZÂNÎ

Bediü'z-Zamân el-Hemezânî /	19
Hayatı /	19
Eğitim-Öğretim Dönemi /	20
Hemezânî-Hârezmî Münazarası /	23
Edebî Kişiliği ve Eserleri /	29
Makâme /	35
Makâmenin Ortaya Çıkışı /	38
el-Hemezânî'nin Makâmelerinde Konu /	40
el-Hemezânî'nin Makâmelerinde Kahraman ve Anlatıcı (Râvî) /	45
el-Hemezânî'nin Makâmelerinde Üslup /	50
Makâmenin Tarihçesi /	53
el-Hemezânî ve El-Harîrî Mukayesesi /	58
Sonuç /	61

İKİNCİ BÖLÜM:BEDÎU'Z-ZAMÂN EL-HEMEZÂNÎ'NİN MAKÂMELERİNİN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

Çeviriye Giriş /	65
I. Şiir Makâmesi /	67
II. Hurma Makâmesi /	72
III. Belh Makâmesi /	74
IV. Sicistan Makâmesi /	77
V. Kûfe Makâmesi /	80
VI. Aslan Makâmesi /	82
VII. Gaylân Makâmesi /	88
VIII. Azerbaycan Makâmesi /	92
IX. Curcan Makâmesi /	94
X. İsfehân Makâmesi /	98
XI. Ahvâz Makâmesi /	101
XII. Bağdat Makâmesi /	104
XIII. Basra Makâmesi /	107
XIV. el-Fezârî Makâmesi /	110

XV. el-Câhiz Makâmesi	/ 113
XVI. K�r Makâmesi	/ 117
XVII. Buh�r� Makâmesi	/ 120
XVIII. Kazvin Makâmesi	/ 123
XIX. S�s�n Makâmesi	/ 127
XX. Maymun Makâmesi	/ 130
XXI. Musul Makâmesi	/ 132
XXII. Mad�ra Makâmesi	/ 136
XXIII. Muska Makâmesi	/ 145
XXIV. T�marhane Makâmesi	/ 147
XXV. A�lık Makâmesi	/ 151
XXVI. ���t Makâmesi	/ 153
XXVII. el-Esved Makâmesi	/ 160
XXVIII. Irak Makâmesi	/ 163
XXIX. Hamd�n Makâmesi	/ 170
XXX. Rus�fe Makâmesi	/ 174
XXXI. Kirmen Makâmesi	/ 178
XXXII. �iraz Makâmesi	/ 180
XXXIII. Hulvan Makâmesi	/ 182
XXXIV. Tereya�ı Makâmesi	/ 186
XXXV. �blis Makâmesi	/ 189
XXXVI. Ermenistan Makâmesi	/ 193
XXXVII. N�cim Makâmesi	/ 196
XXXVIII. Halef Makâmesi	/ 200
XXXIX. N�s�bur Makâmesi	/ 202
XL. �lim Makâmesi	/ 204
XLI. ���t Makâmesi	/ 206
XLII. Saymer� Makâmesi	/ 209
XLIII. Dinar Makâmesi	/ 217
XLIV. ��ir Makâmesi	/ 221
XLV. Krallar Makâmesi	/ 226
XLVI. Sar� Makâmesi	/ 229
XLVII. S�riye Makâmesi	/ 230
XLVIII. Tem�m Makâmesi	/ 232
XLIX. �arap Makâmesi	/ 234
L. Hazine Makâmesi	/ 239
LI. Bi�r Makâmesi	/ 242

ÖNSÖZ

Modern hikâye ve romanın menşei konusunda yapılan tartışmalarda, bu türlerin Doğu kökenli olduğunu ileri sürenlerin dayanaklarından biri, Arap edebiyatında M. X. yüzyılda ortaya çıkan makâme türüdür. Makâme türü, modern hikâye ve romanın ortaya çıkışına ne ölçüde bir basamak teşkil etmiştir? Bu soruya cevap aramak veya cevap vermekle sadece Arap edebiyat tarihçileri ile oryantalistler ilgilenmişlerdir. Bu alandaki tartışmaların daha genele yayılması, ancak makâme örneklerinin çeşitli dillere çevrilmesiyle mümkündür. Biz de bu çalışmada, makâme adıyla isimlendirilen türün ilk örneklerini konu edindik ve bu türü ortaya koyan el-Hemezânî'nin elli bir makâmesinin tümünü Arapça aslından Türkçeye çevirdik.

Bu çalışmayı iki bölüme ayırdık. Birinci Bölümde makâme türünü edebiyata kazandıran ilk kişi olan Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî'nin hayatı ile genel olarak makâme türünü, özel olarak da Hemezânî'nin makâmelerini ele aldık. İkinci Bölümde, Hemezânî'nin elli bir makâmesinin Türkçe çevirisine yer verdik.

Bu çalışma, esasında 1984 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Doç. Dr. İnci Koçak yönetiminde bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır. Değerli dostum Ali Karaçalı'nın isteği üzerine tez 1991 yılında gözden geçirilerek yayımlanmak üzere Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığına iletilmiştir. Çalışmanın ilk baskısı 1994 yılında

Bakanlığın 2621 sayılı yayını olarak İstanbul'da 20 bin adet gerçekleşmiştir.

Sadece Arap edebiyatı tarihi açısından değil aynı zamanda dünya edebiyatı tarihi açısından da önemli bir yeri olan makâm türünün ilk örneklerine ilişkin bu çalışmanın baskısının tükenmiş olması dolayısıyla, gözden geçirilmiş yeni baskısını Hece Yayınları vasıtasıyla edebiyat meraklısı Türk okuyucuyla buluşturmak istedik. İsteğimizi memnuniyetle karşılayan ve çalışmayı yeniden okuyucuyla buluşturan Hece Yayınları sahibi değerli dostum Ömer Faruk Ergezen'e teşekkür ederim. Bu çalışmanın ilk baskısının okuyucuyla buluşmasına vesile olan kıymetli dostum Ali Karaçalı'ya da teşekkürü bir vazife bilirim.

Çalışmanın ilk baskısında da yer aldığı üzere, henüz yüksek lisans öğrencisi genç bir akademisyenken dikkatimi klâsik Arap edebiyatının bu yönüne çeken, çalışmalarım sırasında desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. İnci Koçak ve Prof. Dr. Azmi Yüksel'i artık hayatta olmamaları dolayısıyla bu defa rahmetle anıyorum. Destek gördüğüm bir diğer Hocam Prof. Dr. Yasin Ceylan'a teşekkür etmeyi de bir borç biliyorum.

Meraklı hikâye okuyucularına, anlatı sanatının bin yıl öncesine ait, el-Hemezânî gibi söz ustası bir edibin kaleminden çıkan ve kurgusuyla yer yer bir hayli ilginçlikler barındıran bu makâmeleri keyifle okumalarını dilerim.

Prof. Dr. Rahmi ER

Ankara 2020

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Eİ	: Encyclopaedia of Islam
H.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.Ş.	: Hicrî şemsî
İA	: İslam Ansiklopedisi
Kel. anl.	: Kelime anlamı
Krş.	: Karşılaştırınız
M.	: Miladî
Md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
tsz.	: Tarihsiz
Yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî'nin yaşadığı M. X. yüzyıl, Arap edebiyatının altın çağı olarak bilinir. Bu yüzyılda İslam dünyasında her ne kadar iç çekişmeler, isyanlar ve savaşlar görülürse de, bu gibi olumsuz siyasal ve sosyal gelişmelere karşılık edebiyatta büyük bir ilerleme göze çarpar. Bu devirde zayıf düşmüş olan Abbasi halifelerinin sarayları dışında kurulan yeni ilim merkezlerinde ve Abbasilerden ayrılarak devletler kuran hükümdarların saraylarında büyük şairler, edipler, filozoflar, tarihçiler ve coğrafyacılar yetişmişlerdir.

el-Mutenebbî (915-965), Ebû Alî el-Kâlî (901-967), Ebu'l-Ferec el-İsfehânî (897-967), Ebû Firâs el-Hamdânî (932-968), Ebû Bekr el-Hârezmî (935-993), es-Sâhib ibni 'Abbâd (938-995), Ebû'l-'Alâ' el-Ma'arrî (973-1057), eş-Şerîf er-Radî (970-1016), Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.1005), İbnu'n-Nedîm (ö. 995), Bedîu'z-Zamân el-Hemezânî gibi şair ve yazarların yaşamış olduğu bu çağda, edebî ürünlerin zenginliğinin ve başarısının çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin en önemlisi, kuşkusuz Halife el-Me'mûn (hilafeti 813-833) zamanında başlatılan ve Arapların çeşitli yönlerden ufuklarını genişleten tercüme hareketlerinin artık tamamlanmış olmasıdır.

Abbasi hilafetinin ilk yıllarında veya kısa bir süre önce girilen tercüme faaliyetleri Hristiyan, Yahudi ve yeni Müslüman olmuş kimseler tarafından bağımsız ve dağınık bir şekilde yürütülürken, bu faaliyetler, el-Me'mun tarafından 830 yılın-

da Bağdat'ta kurulan ve kütüphane, akademi ve bir tercüme bürosundan oluşan Beytu'l-Hikme'de toplanmıştır. Bu kurum, M.Ö. III. asrın ilk yarısında kurulmuş olan İskenderiye müzesinden sonraki en önemli öğretim merkezi konumundadır. Bu kuruluşun önderliğinde Huneyn ibni İshak, oğlu İshak ibni Huneyn, yeğeni Hubeyş ibni'l-Hasen, İsa ibni Yahyâ, Mûsâ ibni Hâlid, Sâbit ibni Kurra ve Kosta ibni Luka tarafından önce Süryaniceye, sonra da Süryaniceden Arapçaya olmak üzere pek çok Yunanca tıp, matematik ve felsefe kitapları çevrilmiştir.¹ Bu çeviriler, eski Yunan edebî şaheserlerini kapsamamış olması bakımından Arap edebiyatına doğrudan bir Yunan tesirini getirmese de, Arap düşünce yapısında meydana getirdiği etkiler ve kullanılan yeni kavramlar, kuşkusuz edebî eserlere de yansımıştır. İslam öncesi devirlerde hemen hemen tamamen şiir dili, İslamdan sonra ise esas itibarıyla Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimlerin dili olan Arapça, onuncu asırdan itibaren de evvelce hiç benzeri görülmemiş ve dikkati çeker bir şekilde ilmî düşünceleri, hayli yüksek seviyede felsefî fikir ve görüşleri ifade etme vasıtası haline gelmiştir.² Onuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan *İhvânû's-Safâ* teşkilatı da, bu çevirilerden yararlanmak suretiyle bilimle dinî uzlaştırmak, İslam yasasıyla Yunan felsefesi arasında bir uyum sağlamak amacıyla tezler ileri sürmüştür.³

Farsçadan Arapçaya yapılan çeviriler ise, doğrudan edebiyatı ilgilendiren türden eserlerdir. Bunların ilki ve en önemlisi, İranlı yazar İbnu'l-Mukaffa' (723-759)'ın Pehleviceden *Kelile ve Dimne* adıyla çevirdiği fabldır. İbnu'l-Mukaffa'ın bu çevirisi, içeriği bir yana, dil yönünden Arapçaya çok şey kazandırmıştır.

¹ Bu dönemde Yunancadan, Farsçadan, Hintçeden ve diğer dillerden yapılan çeviriler için bkz. Ahmed Ferid Rifâ'i, *Asru'l-Me'mûn*, Kahire 1928, C.I, s.375-395.

² Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, C.II, s.486.

³ İhvânû's-Safâ'nın görüşleri için bkz. Cavit Sunar, *İslam Felsefesi Dersleri*, AÜ, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1967, s.44-51; Philip K. Hitti, *a.g.e.*, C.II, s.569-70.

Üslup açısından da Arap edebiyatı, bu çeviriden sonra, daha süslü ve daha zarif olan İran üslubunun tesiri altına girmiştir. Kökeni Sâsânî devrine ait bu üslup, daha sonraki iki yüzyılda gelişerek el-Hemezânî'nin döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu üslup, XI. yüzyılda o kadar incelmış ve sanata kaçmıştır ki, edebî ürünler, anlamı tamamen geri planda tutmuş ve âdetâ “kelimeler cümbüşü” haline gelmiştir. Yine dokuzuncu yüzyılda Farsçadan Arapçaya çevrilen *Hezâr Efsâne* (Bin Hikâye), daha sonraları Arapça olarak ortaya çıkacak olan *Binbir Gece Masalları*'nın çekirdeğini oluşturmuştur.⁴

Bu dönemde Arap edebiyatını zirveye ulaştıran sebeplerden biri de dil ve gramer alanında başlatılan çalışmalarda büyük mesafeler kat edilmiş olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunup doğru anlaşılmasını sağlamak, yabancılara Arapçayı doğru ve kolay bir şekilde öğretebilmek amacıyla Ebu'l-Esved ed-Du'elî (ö.688 veya 720) tarafından başlatılan Arap gramerini kurallara bağlama çalışmaları, Basra ve Kûfe şehirlerinde kurulan gramer mekteplerince, özellikle IX. yüzyılda hemen hemen tamamlanmıştır. Bu dönemde dilci ve gramercilerin yazdıkları eserler arasında, *Kitâb Me'ânî'l-Kur'ân* (İbnu'n-Nedîm, bu adla telif edilen yaklaşık 20 eser sayar⁵), *Kitâb Garîbî'l-Kur'ân*, *Kitâb Lugatî'l-Kur'ân* gibi eserlerin birinci sırada gelmesi, Arap dilinin inceliklerine inilmesinde, bu dilin ve edebiyatının gelişmesinde Kur'ân-ı Kerîm'in ne kadar büyük bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.⁶ Yine Kur'ân-ı Kerîm'in daha iyi anlaşılabilmesi için yorumcular (*müfessirler*), iyi bir gramer ve lügat bilgisi yanında eski Arap geleneklerini de bilmek zorundaydılar. Bunları öğrenebilecekleri hemen hemen en iyi yol (Kur'ân'ın kendisi dışında) *Cahiliyye* (İslam öncesi

⁴ Carl Brockelmann, “Arabistan (Edebiyat)”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1940, C.I, s.538; Philip K. Hitti, *a.g.e.*, C.II, s.621.

⁵ *el-Fihrist*, Kahire 1348, s.51-52.

⁶ Kur'ân-ı Kerîm'in etkisiyle türeyen ilimler konusunda bkz. Curcî Zeydân, *Târîh Âdabî'l-Lugatî'l-'Arabiyye*, Beyrut 1983, C.I, s.318-324.

dönem) edebiyatına yönelmekti. İlk önce Hammâd er-Râviye tarafından başlatılan antoloji oluşturma çabaları, Mufaddal ed-Dabbî (ö.786), el-Asma'î (ö.831), Ebû Zeyd el-Kuraşî, Ebû Temmâm (ö.846) ve el-Buhturî (ö.897) ile sürdürülmüş, Ebu'l-Ferec el-İsfahânî (ö.967) tarafından da bu alanda büyük bir külliyat oluşturulmuştur. el-İsfahânî'nin *Kitâbu'l-Ağânî* (Şarkılar Kitabı) adlı bu çalışması, bir şiir ve edebiyat hazinesi olması yanı sıra, İslam medeniyetinin tetkiki ve anlaşılmasında vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedir. Bunların yanı sıra, şairlerin durumlarıyla ilgili bilgiler içeren *tabakat* kitaplarına da yönelinmiş ve el-Cumahî (ö.845), İbnu'l-Mu'tezz (ö.908) ve Di'bîl ibni Alî el-Huzâ'î (ö.860) *Tabakâtü's-Şu'arâ'* adında, el-Merzubânî (ö.990) de *Mu'cemu's-Şu'arâ'* adında eserler ortaya koymuşlardır.⁷

İşte bu ve buna benzer etkilerin sonucunda, el-Hemezânî ve çağdaşları, gerek kendilerinden önceki Arap edebiyatçılarının eserlerini, gerekse tercüme eserleri okuma ve onlardan yararlanma fırsatını buldular. Dolayısıyla gelişip büyüyen düşünce ve kültür birikimlerini, başarılı bir şekilde edebî ürünlerine aksettirdiler, yeni yazım ve üslup çeşitlerini eserlerinde takdire değer güzellikte sergilediler. Örneğin Emeviler dönemi (661-750) edebiyatçılarından Abdulhamîd ibni Yahyâ el-Kâtib (ö.750) tarafından edebiyata sokulan *risâle* (edebî mektup) türü, el-Hemezânî'nin çağdaşı İbnu'l-'Amîd tarafından zirveye ulaştırılmıştır. Yine bu dönemde el-Hemezânî tarafından, yeni bir yazım türü olarak *makâme* edebiyata sokulmuştur.

el-Hemezânî'den bir asır önce Arap edebiyatında aşağı tabaka yaşantısına; dilencilerin, hilekârların, hatta suçluların davranışlarına karşı fark edilir derecede büyüyen bir ilgi gözlenmektedir. el-Câhiz (775-868)'ın *Kitâbu'l-Buhalâ'* (Cimrile-

⁷ Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-'Arabi*, (Çev. Abdulhalim en-Neccâr), Kahire tsz., C.I, s.67-86.

rin Kitabı)'sı, bu ilgiye somut bir örnektir. Bu ilginin sebepleri ne olursa olsun, makâmeler de, aydın çevreler arasında, İslam dünyasındaki alt tabakaya mensup insanlara, onların faaliyetlerine, kullandıkları kendilerine özgü dile karşı duyulan bu ilginin bir sonucudur.

İleride ele alınacağı üzere, yazarın kendi entelektüel birikimini, şairlik kabiliyetini, bilgi düzeyini, dil becerilerini sergilemeyi esas amaç edinen makâmeler, bu amacın yanı sıra, çağın kurulu sosyal düzenini çeşitli yönlerden bir eleştiriye tabi tutmak, sağlıklı bir ruh ve düşünce yapısının tesis edilmesine katkı sağlamak amacıyla da kullanılmıştır. Çeşitli amaçlar için kullanılmaya elverişli bir tür oluşu, makâmeleri, Hemezânî'den sonra her çağda sürekli gündemde tutmuş; bu tür, modern Arap edebiyatında da yerini korumuştur. el-Hemezânî'nin eseri, kendisinden bir asır sonra yaşayan el-Harîrî (1054-1122) için bir örnek teşkil etmiş ve Harîrî'nin Hemezânî'yi taklit ederek yazdığı elli makâmesi, yüzyıllardır Arap edebiyatında üzerinde en çok çalışılan kitaplardan biri olma, pek çok şârihin, Kur'ân'a paralel olarak üzerinde durduğu kıymetli bir hazine olma niteliğini kazanmıştır. Modern Arap edebiyatında Nâsîf el-Yâzîcî (1800-1871), *Mecma'u'l-Bahreyn*'inde Harîrî'nin makâmelerini taklitte son derece başarılı olmuştur. Muhammed el-Muveylihi (1858-1930) de, Kavalalı Mehmet Ali Paşa sonrası Mısır'ın bir tür sosyal eleştirisini yapmayı hedeflediği *Hadîs 'Îsâ ibni Hişâm*'ında, el-Hemezânî'nin makâmelerindeki râviyi kullanmakla makâme modelinden yararlanmışır.

Arap edebiyatında belagat ve fesahatin en parlak örneklerinden biri olan makâmelerin yüksek değeri, ülkemizde de layık olduğu takdiri görmüştür. Makâmeler, herkesin okuyup anlayacağı türden edebî eserler olmadığı için, Osmanlılarda medrese mensupları, bir âlimin kültür ve bilgisini, Arap dili, grameri ve edebiyatında ulaştığı düzeyi takdirlerini ifade etmek için, "O